

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОЇ НЕВЕРБАЛІКИ (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЇ ПОЛІСЬКИХ ГОВІРОК)

ГАННА АСМАКОВСЬКА,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Криворізький державний педагогічний університет (Україна, Кривий Ріг) gannaglebivna@kdpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1494-2536>

Research ID: T-7448-2017

У статті проаналізовано групу фразеологізмів на позначення невербальної поведінки українців. Акцентовано, що мовні знаки здатні закодовувати інформацію про навколишній світ, зокрема й про комунікативний досвід етносу, а також представників окремих діалектних груп. Узагальнено, що ареальні фраземи на позначення невербальної поведінки ґрунтуються на образному уявленні про дійсність, відображаючи побутово-емпіричний і культурно-комунікативний досвід мовного колективу. Наголошено на думці, що фразеологія втілює також емотивний досвід лінгвоносіїв, репрезентує знання про невербальні компоненти комунікації, насамперед міміку і погляд, виступаючи маркером етнокультури.

Ключові слова: *говірка, діалектний фразеологізм, поліська фразеологія, етнокультурний компонент, невербальна поведінка, невербаліка.*

THE ETHNOCULTURAL ASPECT OF UKRAINIAN NONVERBAL (ON THE MATERIAL OF POLISSIA PHRASEOLOGY)

HANNA ASMAKOVSKA,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the Ukrainian Language Department, Kryvyi Rih State Pedagogical University, (Ukraine, Kryvyi Rih) gannaglebivna@kdpu.edu.ua

The article actualizes a group of dialect idiom which related to the ethnospecificity of the nonverbal behavior of Ukrainians. As we know, language issues focused on originality and national identity become especially relevant in times of national crisis, spiritual decline, and moral and physical exhaustion of the people.

Purpose of the article is investigate the structural and semantic specificity, the ethnocultural content of Polissia phraseological units to denote the nonverbal behavior of speakers, and thus to find out the national and cultural diversity of fixed turns provided by the means of traditional folk phraseology.

The main task of the article demonstrate how language signs are able to encode information about the surrounding world, in particular, about the communicative experience of a particular ethnic group, as well as representatives of certain dialect groups. And also find out the question, how exactly phraseological units used to indicate nonverbal behavior which based on a figurative idea of reality, reflecting the everyday-empirical, cultural-communicative experience of the language group.

It is also emphasized that phraseology embodies the emotional experience of the ethnic group, represents knowledge about nonverbal components of communication, primarily facial expressions and gaze, acting as a marker of ethnoculture. Areal stable expressions demonstrate the ethnocultural context as clearly as possible, which proves the variability of the use of dialectal nominations of certain commonly used lexemes to enhance expressive and stylistic coloring.

The conclusions should be formulated in such a way that in general phraseology can be qualified not only as a figurative secondary nomination of realities, communicative situations, psycho-emotional states, but also understood through the prism of ethnocultural marking of nonverbal behavior of speakers of a particular region.

Prospects for further research consist of in the need to identify specific character traits of Ukrainians, distinctive and common nominations of nonverbal language and features of its “phraseological interpretation”.

Key words: *subdialect, dialect idiom, Polissia phraseology, ethnocultural component, nonverbal behavior, nonverbal.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку мовознавчої царини не викликає заперечень думка про те, що фразеологізми є «згустками розуму й емоцій», а тому пристосовані до вербалізації найтонших нюансів життя людини, її біологічної та соціальної природи, до яких належить, зокрема, й невербальна поведінка. Осягнення культурного самоусвідомлення через комплексне опрацювання фразем із невербальним компонентом у їхній структурі з огляду на об'єктивну складову частину комунікації та національно-культурну специфіку функціонування має неабияке значення для вітчизняної етнолінгвістики. Не менш показовими у плані вираження особливих конотацій, пов'язаних із так званою мовою тіла, можна вважати сталі звороти, зафіксовані в діалектах української мови.

Аналіз досліджень. Незаперечною для новітньої філології є думка про самобутні риси української мови, адже, за влучним висловленням Ж. Колоїз, «неоцінним здобутком кожного етносу є мова, що в певних знакових формах закодувала особливості організації його життя, зразки і правила поведінки в суспільстві, співтоваристві, родині і т. ін. і за потреби здатна транслювати відповідний етнокультурний досвід покоління» (Колоїз, 2022, с. 104). Саме тому, наголошує дослідниця, перед науковцями постає надважливе завдання у скрупульозному й усебічному вивченні особливостей кожного діалекту, кожної говірки крізь призму різних мовних рівнів і наукових теорій, оскільки «діалекти є тим корінням, за яке тримається загальнонаціональна мова, за допомогою якого вона живиться, розвивається, відновлюється і яке є підґрунтям нашої національної ідентичності» (Колоїз, 2022, с. 105).

Останні десятиліття розвитку вітчизняної лінгвістики ознаменувалися посиленням прагненням з'ясувати сутність діалектних явищ, вивести діалектологію на новий рівень пізнання, а отже, ґрунтовніше осягнути глибини народної мови. У зв'язку із цим активізувалася увага до проблем фразеології окремих діалектних масивів, зокрема говорів і говірок української мови, що засвідчено у працях українських діалектологів (Г. Аркушин, Я. Битківська, Н. Вархол, О. Вікторіна, Н. Глібчук, Т. Грица, П. Гриценко, Г. Доброльжожа, М. Доленко, А. Івченко, Н. Кірілкова, О. Костів, Н. Коваленко, Л. Корнієнко, З. Мацюк, Р. Міняйло, В. Мойсієнко, О. Плетнева, О. Романюк, Г. Ступінська, В. Ужченко, Д. Ужченко, В. Чабаненко, О. Юрченко та ін.).

Як свідчить лексикографічна практика названих учених, важливими у цій науково-прикладній роботі були й залишаються відбір матеріалу, інтерпретація семантичного наповнення фразеологічних зворотів, принципи тлумачення, наявність культурологічного коментаря тощо. Проте відзначаємо актуальним також опис окремих культурно детермінованих явищ, з-поміж яких особливу роль відіграє специфіка міжособистісної комунікації, відображена в ареальній фразеології української мови. Серед біологічно й соціально значущих компонентів людського спілкування науково привабливою й недостатньо вивченою на сьогодні є невербальна поведінка мовців. Найпомітнішими працями, покликаними описати, проаналізувати, систематизувати параметри невербальної комунікації в українській лінгвістиці на різному фактичному матеріалі, можна вважати наукові розвідки С. Голошук, Г. Демиденко, Т. Космеди, І. Ковалінської, Л. Петровської, Л. Самойлович, І. Сєрякової, Л. Солощук, Т. Осіпової, О. Янкової та інших. За таких умов дослідження вияву невербальної взаємодії представників української лінгвостільноти окремих територій є досить перспективним і складає актуальність пропонованої розвідки.

Мета статті – проаналізувати структурно-семантичну специфіку, етнокультурний зміст поліських фразеологізмів на позначення невербальної поведінки мовців, з'ясувати національно-культурне різноманіття сталих зворотів, забезпечене засобами традиційної народної фразеології.

Джерельна база дослідження охоплює сталі звороти української мови, дібрані зі словників ареальних фразем Г. Доброльжжі (Доброльжожа, 2010) та З. Мацюк (Мацюк, 2013) (у зіставленні із загальноновживаними виразами, зафіксованими в академічному словнику фразеологізмів (Словник, 2003)).

Виклад основного матеріалу. Відомо, мовний матеріал, зібраний та оформлений у спеціальні лексикографічні праці, живить і збагачує загальноукраїнський фразеологічний фонд. Науковці стверджують, що «в кожному говорі (ареалі), крім літературних, функціонують регіональні фразеологічні одиниці, не зафіксовані загальнономовними словниками, або видозмінені загальнонародні чи з локативними значеннево-формальними ознаками їх вираження» (Ужченко, 2007).

Зокрема, один з найвідоміших дослідників поліських (північних) говірок Г. Аркушин зазначає таке: «Поліщуки у своєму мовленні часто вживають стійкі сполучення слів для виразнішого опису певних подій, людських переживань, образних порівнянь. Більшість таких словосполучень загальнонаціональні, тобто вживані в інших українських регіонах, однак є й такі, що відомі лише на обмеженій території, а то й в одному населеному пункті» (Аркушин, 2012). Подібне твердження не викликає заперечень, стає безсумнівною й думка про те, що ареальна фразеологія транслює знання лінгвоносців про себе та світ навколо, традиції, обряди, побут, дозвілля, культурне життя, морально-етичний досвід та ін. Із цього погляду показовими є вирази, що демонструють особливості невербальної взаємодії представників різних регіонів України. Специфічним національно-культурним колоритом, на наш погляд, вирізняється «омовлення невербаліки» (термін Т. Осіпової) поліщука, що й стало предметом нашого аналізу.

Невербальна комунікація, як відомо, сприяє передачі певної свідомої чи підсвідомої інформації, яку можемо сприймати переважно через зоровий канал, тому науковці виокремлюють мімічні, кінетичні, пантомімічні невербальні засоби. Міміка, жести, рухи тіла загалом, хода, контакт очима можуть мати симптоматичну та комунікативну природу. Т. Осіпова відзначає, що невербальні засоби комунікації «утворюють взаємопов'язану комунікативну систему, парамову, що віддзеркалює загальнолюдські, національні й індивідуальні особливості невербальної поведінки як складника комунікативної поведінки особи певної національної лінгвокультури у відповідних умовах і ситуаціях з послідовним опертям на національно-культурні звичаї, традиції, стереотипи тощо» (Осіпова, 2019, с. 28). Попередні наукові розвідки (Демиденко, 2014) автора цієї статті, а також академічні праці, пов'язані з теоріями невербальної комунікації та її вербалізацією в українському мовно-культурному просторі засвідчують, що так звана мова тіла може визначати мету комунікативної взаємодії, взаємини між її учасниками, їхній соціальний статус, характер ситуації спілкування, індивідуальні комунікативно-поведінкові риси тощо.

Як відомо, фразеологія української мови відображає матеріальне й духовне життя народу, тобто невичерпним джерелом знань про носія мови, його інтелектуальний і фізичний розвиток, емоційний стан, ментальне здоров'я, його фізіологію, біологічну природу й морально-етичні приписи, соціальні норми, комунікативний кодекс загалом. Відстоюємо думку про те, що специфіка фразеологізмів, прототипами яких є одиниці невербальної мови, визначається значною мірою світобаченням народу, особливостями його культури й побуту. Етнокультурне маркування таких фразем виявляється переважно у прямому значенні мовного знака, оскільки невербальні засоби спілкування є культурними реаліями і фрагментами національно-специфічної моделі світу (Демиденко, 2014, с. 136).

Своєрідність омовлення невербаліки засобами фразеології (загальнономовної та регіональної) полягає насамперед у специфіці структурно-семантичного наповнення відповідних лінгвоодиниць, які здебільшого є втіленням знань про психоемоційні стани людини. Зважаючи на особливості процесу вербалізації емоцій, встановлюємо, що такі номінації вказують на емоції опосередковано, почасти акцент припадає на саме переживання, вираження емоційної реакції людиною, які варто кваліфікувати як зовнішні симптоми внутрішнього стану. Заслугує на увагу узагальнення про невербальну концептуалізацію емоцій, яка зумовлена правилами емотивної поведінки, і, без сумніву, детермінована соціально-культурними чинниками, що дає підстави зарахувати її належність до ідіоетнічних ознак.

Спостереження над діалектним мовним матеріалом свідчить про те, що значна частка фразем репрезентує особливості мімічної поведінки людини, пов'язана з вербалізацією симптоматичних проявів емоцій, зокрема почервонінням обличчя. Наприклад: *печений рак* (Мацюк, 2013, с. 245), *раки пекти* (Мацюк, 2013, с. 245), *почервоніти як лампаси* (Мацюк, 2013, с. 245), *почервоніти як рак* (Мацюк, 2013, с. 245), *червона як мак* (Мацюк, 2013, с. 245), *червона як рак* (Мацюк, 2013, с. 245), *червоний як буряк* (Мацюк, 2013, с. 245), *красна як буряк* (Мацюк, 2013, с. 245),

щожки горять як рак печеній (Мацюк, 2013, с. 245), як буряк столовий (Мацюк, 2013, с. 250), як маківка (Мацюк, 2013, с. 250), як помідор (Мацюк, 2013, с. 250), як ягідка (Мацюк, 2013, с. 250).

У своїй докторській дисертації З. Мацюк зазначає, що подібні порівняння зовнішнього вигляду людини зі цвітом маку мають культурно-національний підтекст, адже червоний мак символізує красу й молодість, які є непостійними, зникають із віком (Мацюк, 2011, с. 43). Недарма у традиційних уявленнях українців також закріпилася думка про те, що «червоний цвіт маку – символ дівочої чистоти, молодості, краси; квітка доповнює пишноту вбрання, тому йде на вінки; сам мак (маковий цвіт) – це молоде дівоче обличчя» (Жайворонок 2006, с. 350).

Вибір образних конкретизаторів у наведених ареальних фразеологізмах варто аналізувати крізь призму колірних асоціацій з плодами рослин (*помідор, буряк, ягідка*), їх квіткуванням (*мак*), назв тварин (*рак*), предметів побуду (*лампаси*, які нашивають уздовж зовнішнього шва штанів). Відповідно до комунікативних потреб наведені фразеологічні одиниці набувають позитивного чи негативного забарвлення, пов'язаного з психоемоційним станом мовця, певними фізіологічними змінами, унаслідок чого, власне, й червоніє співрозмовник.

У народнорозмовній фразеології поліського регіону міміка здебільшого виконує емотивну функцію, демонструючи емоції одного з комунікантів. А отже, в ареальній фразеології відображено негативні переживання (роздратування, образа), виражені насамперед лінгвоодинацями з різними соматичними компонентами. Основна маса відповідних одиниць групується навколо соматизму *губа*, а саме: *губи квасити* (Мацюк, 2013, с. 370), *кусати губу* (Мацюк, 2013, с. 370), *надуті губи як капиці* (Мацюк, 2013, с. 372), *губу відквасити* (Мацюк, 2013, с. 271), *закатати губу* (Мацюк, 2013, с. 271), *закупилити губу* (Мацюк, 2013, с. 271), *розкатати губу* (Мацюк, 2013, с. 271), *загнути губу* (Доброльожа, 2010, с. 53), *губа трампліном* (Доброльожа, 2010, с. 53) та ін. У структурі «мімічних» фразем діалектні позначення соматичних компонентів надають особливих національно-культурних конотацій. Наприклад: *віддути писи* (Мацюк, 2013, с. 270), *тембу відквасити* (Мацюк, 2013, с. 270), *надуті варгу* (Мацюк, 2013, с. 468), *наставити виступці* (Мацюк, с. 468) тощо. Як бачимо, говіркова лексика на зразок *писи, темба, варга, виступці*, що вступає в синонімічні відношення зі словами *губа, губи*, є важливим складником лексикону поліщуків, особливо у структурі фраземного корпусу, надаючи сталим зворотам яскраво вираженого зневажливого відтінку.

Окремою групою розглядаємо вислови, що вказують на зоровий контакт і також відзначаються зниженим експресивно-стилістичним потенціалом. Такі звороти вербалізують здивований, пильний погляд, наприклад: *витріщити баньки* (Мацюк, 2013, с. 267), *витріщити банькі як жаба в болоті* (Мацюк, 2013, с. 267), *моргала виставити* (Мацюк, 2013, с. 267), *витріщити балухи* (Доброльожа, 2010, с. 17), *витріщити балахи* (Доброльожа, 2010, с. 17), *більма витріщити* (Доброльожа, 2010, с. 20), *викласти бельма* (Доброльожа, 2013, с. 19). Саме компонентний склад наведених сталих зворотів демонструє стилістичну зниженість, надає експресії мовленню поліщуків, для яких у межах діалектного функціонування лексеми *баньки, балухи, моргала* можна вважати комунікативно вмотивованими.

Крім того, фіксуємо звороти із соматизмом *очі*, які репрезентують виразний, подекуди й недоброчисливий погляд, а саме: *наставити очі* (Мацюк, 2013, с. 267), *очі як у вовка* (Мацюк, 2013, с. 268), *очі як жаринки* (Мацюк, 2013, с. 268). Прикметно, що в мовленні поліщуків вираз *іскри з очей летять (сипляться)* (Мацюк, 2013, с. 370) уживається в ситуації, коли йдеться про сердиту жінку. Натомість у загальнономовних фразеологічних словниках натрапляємо на фраземи *метати очима (з очей) іскри* (Словник 2003, с. 386), *сипати іскрами (іскри) [з очей]* зі значенням «поглядом виявляти гнів» (Словник, 2003, с. 477), тобто акцентовано лише на емоційному тлі процесу комунікації, на гнівних зорових сигналах без уточнення гендерного складника.

Як зазначено раніше, досліджуваний фактичний матеріал засвідчує реалізацію емотивної функції мови, а реконструкція прототипової ситуації спілкування, що стала підґрунтям для виникнення фразеологізму, дає змогу схарактеризувати знання про невербальну поведінку в уявленні поліщуків. Фіксуємо у фразеографічних джерелах вислови, що корелюють із реаліями тваринного світу, через який і трансльовано знання про фізіологію тварини і людини, зіставлено особливості їхньої поведінки. Такі лінгвоодинаці в сучасних фразеологічних студіях називають зоофразеологізмами, які є втіленням найрізноманітнішої

інформації, ідентифікованої з окремою етнокультурою. Скажімо, для називання сердитого, невдоволеного, ображеного чоловіка на Поліссі вживають сталі звороти на кшталт *напружений як індик* (Мацюк, 2013, с. 373), *насупитися як індик* (Мацюк, 2013, с. 373), *як індик надутий* (Мацюк, 2013, с. 373), *насуплений як сурок* (Мацюк, 2013, с. 373), *надутися як сич* (Мацюк, 2013, с. 373).

Подібні вислови демонструють певні візуальні зміни в зовнішньому вигляді співрозмовника, кваліфіковані як комунікативно значущі рухи, пози, трансформації виразу обличчя, що складають загальну «невербальну картину» взаємодії між представниками одного мовного колективу. Наприклад, фразема з компонентом-зоонімом *голову несе як гусак* (Мацюк, 2013, с. 385) уживається на позначення гордої людини й ілюструє загально відомі знання про поведінку гусей, їх манеру пересуватися тощо.

Натрапляємо в межах аналізованої фразеогрупи на вислови, у яких наявні й інші лексеми-виразники для опису невербального складника у процесі спілкування, а саме: *надутися як міх* (Мацюк, 2013, с. 371), *наїстися лимонів* (Мацюк, 2013, с. 373), *понуре як ніс у воду опустив* (Мацюк, 2013, с. 373). На окреме коментування заслуговує зворот *скривитися (надутися) як середина на п'ятницю* (Мацюк, 2013, с. 373), який вживають у ситуації, коли хочуть сказати про ображену людину. Однак в академічному словнику фразем ця одиниця має значення надмірності зі словами *скривитися, кривитися* (або в разі виконання будь-якої дії) і надає контексту жартівливого, грайливого ефекту (Словник, 2003, с. 638).

Отже, спостереження за семантикою і структурою ареальних фразеологізмів, які демонструють особливості невербальної поведінки українців, засвідчують номінації здебільшого мімічних змін обличчя, виразу очей. Крім того, мотивація досліджуваних говіркових фразем пов'язана з тимчасовою зміною кольору обличчя, що варто кваліфікувати як вияв психоемоційної поведінки людини і є знаком-симптомом.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Опрацьований мовний матеріал проілюстрував українську невербаліку як багатогранне поведінкове й культурно-соціальне явище, у якому зафіксовано здатність втілювати в мові психічні образи, що виникають як результат спостережень над довкіллям, поведінкою окремих індивідів, їх свідомих чи несвідомих рухів тощо. За таких умов поліську фразеологію можемо кваліфікувати не тільки як образну вторинну номінацію реалій, комунікативних ситуацій, психоемоційних станів, а й розуміти її крізь призму етнокультурного маркування невербальної поведінки мовців окремого регіону.

Як бачимо, ареальні фраземи репрезентують найвиразніші компоненти невербальної поведінки представників окремих діалектних груп, вивчення яких сприяє укладанню культурно-специфічної типології невербального спілкування українського етносу загалом. Подальші дослідження діалектної фразеології вважаємо перспективними з огляду на потребу виявлення специфічних рис характеру українців, відмінних і спільних номінацій невербаліки, особливостей її «фразеологічного омовлення».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Аркушин, Г. (2012). *Західнополіська діалектологія: навч. посіб. з регіон. діалектології*. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки.
- Демиденко, Г. (2014) *Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокультурі*: монографія. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС.
- Добролюбова, Г. М. (2010). *Фразеологічний словник говірок Житомирщини*. Житомир: ПП Туловський.
- Жайворонок, В. (2006). *Знаки української етнокультури: словник-довідник*. Київ: Довіра.
- Колоїз, Ж. В. (2022). *Лексико-фразеологічні особливості говірки села Тріскині Сарненського району Рівненської області*. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки, 1 (96), 103–120. DOI: [https://doi.org/10.35433/philology.1\(96\).2022.103-120](https://doi.org/10.35433/philology.1(96).2022.103-120).
- Мацюк, З. С. (2011). *Людина і її буття у західнопольській фразеології* (Дис. д-ра філол. наук). Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Луцьк.
- Мацюк, З. (2013). *Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся*. Луцьк: Вежа-Друк.
- Осіпова, Т. Ф. (2019). *Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен вербалізації невербаліки*. Харків.
- Словник фразеологізмів української мови* (2003) / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка.
- Ужченко, В. Д., Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови*. Київ.

REFERENCES

- Arkushyn, H. (2012). *Zakhidnopoliska dialektolohiia: navch. posib. z rehion. dialektolohii [Western Polissia dialectology: teaching. manual from the region. dialectology]*. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky [in Ukrainian].
- Demydenko, H. (2014). *Paralinhvalni frazeolohizmy v ukrainskii etnokulturi: monohrafiia [Paralingual phraseology in Ukrainian ethnoculture]*. Kryvyi Rih: NPP ASTERIKS [in Ukrainian].
- Dobrolozha, H.M. (2010). *Frazeolohichni slovnyk hovirok Zhytomyrshchyny [Phraseological dictionary the dialect of Zhytomyr region]*. Zhytomyr: PP Tulovskyi [in Ukrainian].
- Zhaivoronok, V. (2006). *Znaky ukrainskoi etnokultury: slovnyk-dovidnyk [Signs of Ukrainian ethnoculture: dictionary-reference]*. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
- Koloiz, Zh.V. (2022). *Leksyko-frazeolohichni osoblyvosti hovirky sela Triskyni Sarnenskoho raionu Rivnenskoï oblasti [Lexico-phraseological features of the dialect of Triskyni village, Sarny raion, Rivne oblast]*. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky*, 1 (96), 103–120. DOI: [https://doi.org/10.35433/philology.1\(96\).2022.103-120](https://doi.org/10.35433/philology.1(96).2022.103-120) [in Ukrainian].
- Matsiuk, Z.S. (2011). *Liudyna i yii buttia u zakhidnopoliskii frazeolohii [An Individual and His / Her Existence in Western Polessian Phraseology]*. *Candidate's thesis*. Lutsk [in Ukrainian].
- Matsiuk, Z. (2013). *Shcho siltse, to nove slivtse: slovnyk frazeolohizmiv Zakhidnoho Polissia [Vocabulary of ethnic comparisons in Western Polessian dialects]*. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].
- Osipova, T.F. (2019). *Neverbalna komunikatsiia ta svoieridnist yii omovlennia v ukrainskomu dyskursi: fenomen verbalizatsii neverbaliky [Nonverbal communication and the originality of its interpretation in Ukrainian discourse: the phenomenon of verbalization of nonverbal communication]*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Slovnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy* (2003). [Dictionary of phraseological units of the Ukrainian language] / uklad. V.M. Bilonozhenko ta in. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Uzhchenko, V.D., & Uzhchenko, D.V. (2007). *Frazeolohiia suchasnoi ukrainskoi movy [Phraseology of the modern Ukrainian language]*. Kyiv [in Ukrainian].